

<https://doi.org/10.62837/2024.11.119>

XURAMAN SƏLİM QIZI ƏSGƏROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
Orchid: 0000-0002-5876-1836

VİLHELM FON HUMBOLDT VƏ DİLİN DAXİLİ FORMASI

Xülasə

Tarixin bütün digər mühüm mütəfəkkirləri kimi Vilhelm fon Humboldt da reallığa çatmaqda dilin vacibliyini vurğulamışdır. O, dilin xalqları və millətləri əhatə etdiyini, xalqların və millətlərin dilsiz başa düşülə bilməyəcəyini əsaslandırır. O, “Dil haqqında” məqaləsində dil haqqında fikirlərini müzakirə etmişdir. O, dillərin müqayisəsindən danışarkən “daxili əlaqələr”, “öz quruluşu” və ya “öz sistemi” baxımdan dillərin müqayisəsinin səmərəli nəticə verəcəyini bildirmişdi. F. de Sössür isə qəti şəkildə öz inamını ifadə edərək göstərirdi ki, “dil fraqmentlərinin” hər cür müqayisəsində onların identliyi, yəni onların dəyərlərinin müəyyənləşməsi əvvəlcə baş verməlidir. V. Humboldtla görə, dil ruhun fəaliyyətidir; dilin öz strukturunda dünyaya müəyyən bir baxış yerləşmişdir. Struktur və məzmun arasında daxili rabitə, bir əks əlaqə münasibəti vardır. Dilin daxili forması, V. Humboldtla görə, daxili formada formalaşmağa, sonra dil vasitəsilə ifadə olunmağa qadir olan xalq və ya milli ruhun ifadə vasitəsidir. Hazırda dilin daxili formasını etnik mənsubiyyətin ifadəsinin əsası və milli mentalitetin formalaşması yolu hesab edən etnolinqvistikada bu fikirlər inkişaf etdirilir. Bu araşdırma məqaləmizdə biz, Vilhelm fon Humboldtun dilin daxili forması ilə bağlı yanaşmaları tədqiq etməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: *Vilhelm fon Humboldt, dilin daxili forması, milli xarakter, millət, təfəkkür, daxili rabitə.*

Ключевые слова: *Вильгельм фон Гумбольдт, внутренняя форма языка, национальный характер, нация, мышление, внутреннее общение.*

Keywords: *Wilhelm von Humboldt, internal form of language, national character, nation, thinking, internal communication.*

Vilhelm fon Humboldt ilk növbədə bir filosof idi. O, filosof olduğundan bir çox məsələlərdə öz fikirlərini bildirib. Fəlsəfi kimliyini bir kənara qoysaq, V. Humboldt illərini alman bürokratiyasında keçirmiş bir bürokrat və dövrü ilə müqayisədə dil haqqında yenilikçi fikirləri ilə tanınan bir dilçi alim kimi elm tarixinin mühüm şəxsiyyətlərindəndir. Onun müəllimi İohann Yakob Engel Humboldt dövrün bir çox tanınmış filosof və dilçi alimləri ilə: Harris, Qotfrid Herder, David Hume, Leybniz, Lokk və Russo kimi mühüm şəxsiyyətlərlə tanış etmişdi. Uşaqlıqdan elmi mühitdə böyüyən Humboldt beləliklə, sonrakı illərdə dil, fəlsəfə, təfəkkürlə bağlı bir çox ciddi fikir və araşdırmaların müəllifi kimi tanındı.

Humboldt dilin insan şüurunun yaradıcılıq qabiliyyəti nəticəsində meydana gəldiyini və hər bir dilin istifadə olunduğu cəmiyyət üçün xüsusi mülkiyyət olduğunu bildirir. Ona görə də V. Humboldt hər bir dilin öz qrammatik quruluşu, fonetik sistemi, leksikası və s. xüsusiyyətləri ilə digər dillərdən fərqləndiyini söyləyirdi. V. Humboldt, J. G. Herder kimi, düşüncə ilə dil arasında paralel əlaqə olduğunu ifadə edərək, dillərin öz keçmişinin məhsulu olduğunu, keçmişdən bu günə qədər davam edən qavrayış və təfəkkür proseslərinin öz əksini tapdığını müdafiə edirdi. O, dillər arasındakı fərqlərin sadəcə səslər, sözlər və strukturlar kimi formal fərqlər deyil, bu fərqlərin həmin dildə danışan fərdlərin mədəniyyətə münasibətdə reallığı dərk etmə, şərh etmə və çatdırma tərzində əsaslı fərqlər olduğunu bildirdi. V. Humboldt “bir cəmiyyəti və ya mədəniyyəti başa düşməyin ən əsas yollarından biri o cəmiyyətin dilini araşdırmaq” olduğunu qeyd edirdi (Büyükkantarcıoğlu 2006: 27).

“Hər dilin özünəməxsus anlama və ifadə tərzı var” kimi izah edilən bu baxış sonradan dilçilikdə müxtəlif adlarla xatırlanan nəzəriyyə və ya fərziyələrin əsasını təşkil etmişdir. Linqvistik determinizm, linqvistik nisbilik prinsipi/nəzəriyyəsi Sapir-Whorf fərziyyəsi kimi tanınan tezlər və sosiolinqvistika çərçivəsində bir çox məsələlər məhz V. Humboldtun araşdırmaları ilə əlaqələndirilir (İmer 1987: 214).

V. Humboldtla görə, dilin istifadəsində təfəkkür prosesləri təsirli olur. Əslində “milli xarakter” şüurlu prosesdən əvvəl təsirlidir. Xalqların xarakterləri onların dillərinə təsir edir. Çox fərqli millətlər olduğu və bu xalqların öz davranışları olduğu üçün çoxlu dillər yaranmışdır. Onun fikrincə, dil fərqlərinin səbəbi insanların “dünyanı qavraması” və xalqların xarakterləridir. Burada göründüyü kimi, dil tamamilə icmalara və fərdlərə endirilir. Humboldt iddia edir ki, dil bir millətin ruhunun zahiri təzahürüdür. O, bu fikri ayrı-ayrı şəxslərə endirməklə “dillərin fərdiliyi” prinsipini irəli sürmüşdür.

Humboldt haqqında ilk diqqəti çəkən şey onun rəasional düşüncəsidir. H. Harmann və J. G. Herder kimi filosoflardan da təsirlənən V. Humboldt “universal qrammatika” anlayışına yaxın bir fikir irəli sürmüş, məşhur dilçi Noam Xomskini də bu istiqamətdə təsir etmişdir. “Kartezyen dilçilik” adlanan dövr kimi tanınan dilə “rəasional” baxışın təsiri ilə V. Humboldt digər “Kartezyen mütəfəkkirlər” kimi dili də xarici təsirlərdən təmizləmiş və onu insan şüurunun güzgüsü kimi görmüşdür. Başqa sözlə desək, V. Humboldt düşüncəsində dilə şüurlu baxışı görmək mümkündür.

V. Humboldt dilin söz və səs kimi hissələrini bir-birindən ayrı görmür. Əksinə, bunu bir orqanizmdə olduğu kimi hər zaman bir-birinə təsir edən bir mexanizm olaraq görür. İddia edir ki, onların hər biri bir araya gələndə bir xarakter daşıyır. N. Xomski bildirir ki, V. Humboldt dilin poetik və fəlsəfi istifadəsini “dil xarakteri” termini ilə vurğulayır. O, dilin bu “daxili xarakteri”nin semantik və sintaktik cəhətlərindən ayrı olduğunu da vurğulayır. Çünki V. Humboldtla görə “semantika və sintaksis dilin zahiri formasıdır. Bununla V. Humboldt vurğulayırdı ki, qrammatikanı

dəyişmədən dili zənginləşdirmək və daxili xarakterini dəyişmək olar” (Xomski, 2002: 112).

V.Humboldt dilin hər hansı bir məhsul yox, fəaliyyət olduğunu vurğulayır. Fəaliyyət deyəndə isə V.Humboldt, əslində, dildə yaradıcılığı nəzərdə tutur. N. Xomski sonralar dildə yaradıcılıq məsələsini gündəliyə gətirdi və bütün nəzəriyyəsinə bu yaradıcılıq üzərində qurdu. V.Humboldtun bu mövzudakı düşüncəsinin tam aydın və dəqiq olmadığını ifadə edən N. Xomski, bunun hələ də öz nəzəriyyəsi üçün əsas ola biləcəyini ifadə etdi.

V. Humboldtun dil anlayışı, dilə yanaşmaları ilə bağlı çox yazmaq, danışmaq olar. Lakin ümumi dilçilik haqqında bəzi yanaşmaları və fikirlərinin V. Humboldtun həтта müasir dilçiliyə də təsir etdiyini asanlıqla görmək olar. Ondan sonra gələn bir çox dilçilərin ona istinad edərək anlayışlar ortaya qoyması və nəzəriyyələr inkişaf etdirməsi V. Humboldtun dilçilik üçün çox əhəmiyyətli bir mütəfəkkir olduğunu ortaya qoyur.

N. Cəfərov bununla bağlı qeyd edir: “Ümumiyyətlə, dil tarixinin “fəlsəfə”si barədə V. Humboldtun görüşlərində metafizika ilə dialektikanın bir-birini əvəz etməsinin şahidi oluruq ki, bu, dahi dilçi-filosofun həmin görüşlərinə nə qədər mücərrədlik gətirsə belə, dilin həyatına münasibətdə sinxroniya ilə diaxroniyanın vəhdətini anlamağa özünəməxsus bir şəkildə təkan verir. V. Humboldta görə, dilə “insana bilavasitə verilmiş hadisə kimi baxmaq lazımdır, yoxsa onu insan düşüncəsinin şüurlu yaradıcılığı ilə izah etmək mümkün deyil. Əgər bu zaman dilin yaranmasını çox minillər geri çəksək də biz heç nəyə nail olmayacağıq. Əgər onun tipi artıq insanın dərrakəsinə qoyulmasaydı, dili uydurmaq olmazdı. İnsanın heç olmasa bir sözə sadəcə hissi impuls kimi deyil, anlayışı işarə edən üzlərinə ayrılmış səs kimi nail olması üçün bütöv dil ona tamamilə və özünün hər cür qarşılıqlı əlaqələri ilə bütünlüklə verilməli idi” (Cəfərov, 2022).

V. Humboldt yazır: “Dil əvvəlcə predmetləri işarələyən və düşünən subyektə həvalə edir ki, nitqi əlaqələndirən formaları özündən uydursun. Ancaq dil söz sırası, əşya və predmetləri işarələyib, münasibət və formaları göstərmək üçün irəlicədən nəzərdə tutulmuş sözlərin köməyi ilə həmin uydurmanı asanlaşdırmağa cəhd edir” (Kılıç, 2008: 44).

V. Humboldta görə dil “millətin ruhudur”, “xalqın varlığıdır” və mədəniyyətin reallığıdır, çünki insan ancaq dil vasitəsilə mədəniyyətini yaşaya bilər. V. A. Zveqintsev bu fikrin təsdiqi olaraq öz şərhlərində V. Humboldtun sözlərini misal gətirir: “Xalqın mənəvi kimliyi və dilinin quruluşu bir-birinə elə dərindən nüfuz edir ki, biri mövcud olan kimi ondan digərini çıxarmaq olar. Şüurlu fəaliyyət və dil yalnız hər ikisini qane edə biləcək formaların yaranmasına kömək edir” (Zveqinesv, 1984: 360).

A. A. Potebnya bununla bağlı yazır: “Yalnız sözlər vasitəsilə əmələ gələn anlayışları nəzərdə tutan şüurlu əqli fəaliyyət mənasında ruhu qəbul edərək görəcəyik ki, dilsiz ruh qeyri-mümkündür, çünki o, özü formalaşır” (Potebnya, 1992: 37).

Yuxarıdakı müddəalar insan təfəkkürünün yaradıcı fəaliyyəti haqqında tezisə əsaslanan dilin daxili forması kateqoriyasını başa düşmək üçün əsas təşkil edir, dildə təcəssüm olunur və öz növbəsində təcrübədən keçir. V. Humboldtun dilin mahiyyəti haqqında ifadəsi belədir: “dil fəaliyyətin (erqon) məhsulu deyil, bir fəaliyyətdir. *Energeia* - bizi belə bir qənaətə gətirir ki, onun dil forması anlayışı mütləq “enerji” ideyası ilə bağlıdır. O, “canlı nitqin mahiyyətini dərk etmək və dilin həqiqi mənzərəsini yaratmaq üçün bütün təkrar fəaliyyətin zəruri olduğunu fikrini inkişaf etdirir” (Zveqinesv, 1984: 360).

V. Humboldt yaradıcılığının tədqiqatçısı Q. V. Ramişvilinin qeyd etdiyi kimi, enerji və forma anlayışları arasında müəyyən əlaqə yaratmaq üçün aşağıdakı müddəaları qeyd etmək olar: “Dil ruhun daim yenilənən əsəridir” (Humboldt, 1978: 70). V. Humboldt dil formasına (heç bir halda qrammatik deyil) aşağıdakı tərif verir: “Ruhun bu fəaliyyətində daimi və rəngarəng, yüksələn təfəkkürün ifadəsindən əvvəl artikulyar səs onun əlaqələrinin və sistemliliyinin məcmusunda götürülərək dilin formasını təşkil edir” (Humboldt, 1978: 70).

V. Humboldtun dilin daxili formasının bu tərifində forma anlayışı ilə dilin yaranması ilə bağlı enerji anlayışları arasında əlaqə açıq şəkildə görünür. Dil xalqla əlaqəni, milli xarakterini, düşüncə tərzini müəyyən edən fəaliyyətin sistemliliyi və özünəməxsusluğudur. Dilin daxili formasının olması belə çıxır ki, dillər həmişə milli xarakterə malikdir.

V. Humboldt dilin daxili formasını statik və sabit bir anlayış kimi qəbul etmirdi. Ona görə dilin fəaliyyəti həmişə verilmiş milli xarakteri ilə müəyyən edilən fərdi, daxili formada baş verir.

V. Humboldt dilin mahiyyəti ilə bağlı orijinal konsepsiya irəli sürmüş, bu gün də qızgın müzakirələrin mərkəzində olan bir sıra fundamental problemlər qaldırmışdır. V. Humboldt dilçilikdə xarici və daxili formaları fərqləndirərək dil forması anlayışını fərqləndirdi.

Dilin zahiri forması, onun səs sistemi, eləcə də qrammatik və etimoloji formaları məsələsidir. Dilin xarici forması bu dilin sözlərinin səs görünüşüdür - dünya haqqında bilikləri müəyyən bir dildə “dil dünyagörüşündə” ifadə etmək üsuludur.

Sözün daxili forması sözün (obyektin adı) əsasını təşkil edən və predmetin ilkin, səthi başa düşülməsini əks etdirən əlamətdir. Sözün daxili forması söz yarandığı anda zəruridir, lakin onun işləməsi üçün o, heç də lazım deyil. Şəffaf söz forması olan sözlər motivli adlanır. Daxili formasını itirmiş sözlər motivsizdir. V. Humboldt dilin insana təsir etməsi və bu təsirin onun təfəkkürünü müəyyən etməsi fikrini ilk dilə gətirənlərdən biridir. O, dili koqnitiv reallıq üzərində qurulmuş bir

şəbəkə ilə müqayisə etmiş və bu, onu dillərin müxtəlifliyinin təfəkkür (düşüncə) növlərinin müxtəlifliyi mənasına gəlidiyi qənaətinə gətirmişdi. XX əsrdə bəzi dilçilər bu tezis müdafiə etdilər. Sosioloji dilçilikdə Neo-Humboldtizm adlanan bir hərəkət yarandı. Dilin rollarını müəyyən edən nəzəriyyə isə bu nəzəriyyədə öz ifadəsini tapmışdır.

V. Humboldtun davamçıları 2 tezis irəli sürürlər:

1. Fərqli dillərdə danışan insanlar dünyanı fərqli qəbul edir və başa düşürlər.

2. Dil və idrak prosesləri arasında birtərəfli səbəb əlaqəsi mövcuddur, yəni dil təfəkkür proseslərini müəyyən edir.

Beləliklə, söz əlamət olmaqla yanaşı, həm də xarici hadisələrlə insanın daxili aləmi arasında yerləşən xüsusi varlıqdır. Xarici dilləri öyrənmək yeni baxış bucağının, dünyaya yeni baxışın mənimsənilməsidir.

Dil mədəniyyətin güzgüsüdür. Onu mədəniyyət formalaşdırır. Millət və dil arasındakı əlaqə V. Humboldtı düşündürsə də, eyni dildə danışan insanlar arasında belə razılığın olmaması çoxşaxəli araşdırmaları zəruri edir. Sahənin genişliyi və dilçiliyin qarşısında duran problemlərin mürəkkəbliyi V. Humboldtı ümitsizliyə salmır. “Ümumi dil”, “xüsusi dil” və onların nəticələrinin cəmi olan “tarixi dil”in təsnifatına aparır. V. Humboldt, “şəxs” və “dünya” arasındakı əlaqədəki rolu ilə dilə həm insanlar, həm də dünya üçün yaradıcı, insanlarla dünyanı bir-birindən ayırmağa imkan verən bir vasitə kimi görür. Dil lap əvvəldən fəlsəfəni müşayiət etsə də, həmişə müstəqil varlığını qoruyub saxlamışdır. V. Humboldtun dilçiliyə üz tutmasına səbəb olan orijinal yunan-alman nüvəsinin darlığını dərk etməsi onu müxtəlif dillər üzərində araşdırma aparmağa vadar etmişdi. Bu praktiki narahatlığı müşayiət edən dil dərinliklərinin idrak olması müddəası həm də dili yaradan formanı düşüncəni yaradan formadan ayırmağa kömək edir.

Dilçilik tədqiqatlarının ilk və ən mühüm dayanacaqlarından biri olan V. Humboldt haqqında hələ də müzakirələr aparılır, fikirləri şərh edilir və onunla davamçıları arasındakı fərq və yaxud oxşarlıqları aşkara çıxarmaq üçün müxtəlif müqayisələr aparılır. Onun dilçiliklə bağlı fikirlərini bilmədən Platon, Aristotel, Avqustin və Lokk kimi sələflərin, hətta Xomski, Bühler, Rassel, Vitgenşteyn kimi xələflərin fikirlərini mənimsəmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Altuğ, T. Dile gelen felsefe. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2013.
2. Büyükkantarcioglu, N. Toplumsal gerçeklik ve dil. İstanbul: Multilingual Yayınları. 2006.
3. Cəfərof, N. Dilin tarixi, <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2020/>
4. Chomsky, N. Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought. Cybereditions. 2002.

5. Humboldt, V. On language, on the diversity of human language construction and its Influence on the mental development of the human species. CUP 1999.

6. İmer, K. Toplum dilbiliminin kimi kavramlarına kuramsal bir bakış ve dil türleri. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara. 1987.

7. Звегинцев В. А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта. М.: Прогресс, 1984.

8. Потебня А. А. Мысль и язык. 4-е изд. Одесса: Гос. издательство Украины, 1992.

д.ф.фил. ХУРАМАН САЛИМ АСКЕРОВА

ВИЛЬГЕЛЬМ ФОН ГУМБОЛЬДТ И ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Как и все другие важные мыслители в истории, Вильгельм фон Гумбольдт подчеркивал важность языка в достижении реальности. Он рассуждал, что язык охватывает народы и нации, что народы и нации невозможно понять без языка. Свои мысли о языке он изложил в своей статье «Язык». Говоря о сравнении языков, он сказал, что сравнение языков с точки зрения «внутренних отношений», «собственной структуры» или «собственной системы» даст эффективные результаты. По мнению В. Гумбольдта, язык есть деятельность души; определенный взгляд на мир заложен в самой структуре языка. Между структурой и содержанием существует внутренняя связь, обратная связь. Внутренняя форма языка, по мнению В. Гумбольдта, есть средство выражения народного или народного духа, способного сформироваться во внутренней форме и затем выразиться посредством языка. В настоящее время эти идеи получают развитие в этнолингвистике, которая рассматривает внутреннюю форму языка как основу выражения этнической принадлежности и способ формирования национального менталитета. В этой исследовательской статье мы попытаемся изучить подход Вильгельма фон Гумбольдта к внутренней форме языка.

KHURAMAN SALIM ASGAROVA

WILHELM VON HUMBOLDT AND THE INTERNAL FORM OF LANGUAGE SUMMARY

Like all other important thinkers of history, Wilhelm von Humboldt emphasized the importance of language in reaching reality. He argued that language encompasses peoples and nations, and that peoples and nations cannot be understood without language. He discussed his ideas about language in his article "Language".

When talking about the comparison of languages, he stated that comparing languages from the perspective of “internal relations”, “their own structure” or “their own system” would yield fruitful results. F. de Saussure firmly expressed his belief that in any comparison of “language fragments”, their identity, that is, their values, should first be determined.

According to W. Humboldt, language is an activity of the soul; a certain view of the world is embedded in the very structure of language. There is an internal connection, a feedback relationship between structure and content. The internal form of language, according to W. Humboldt, is a means of expression of the national or national spirit, which is capable of being formed in an internal form and then expressed through language. These ideas are currently being developed in ethnolinguistics, which considers the internal form of language as the basis for the expression of ethnicity and the way of forming a national mentality. In this research article, we will try to study Wilhelm von Humboldt's approaches to the internal form of language.

Rəyçi: Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dillər Universiteti